

скано је и мишљу на њихов могући нестанак. Проти је та мисао парала мозак, али ју је морао преточити у ријеч. Није могао ништа прећутати, ни одгодити за неко боље вријеме, које не долази. Ако би рекао неку оптимистичку ријеч била би лажна. Физички је био оронuo, али духом није клонuo. На овим просторима опасност је увијек близу као старост и смрт. Протини *Записи* нису израз предсмртног расположења него последица његовог искушења. Није се знао наљутити, ни за омразу чути, ни срамотну ријеч рећи, ни љубав порећи. У добру је недостижан био и иза себе велику празнину оставио. Можда ју је у *Записима*, дјелимично надокнадио.

Болним сузама је испраћен, а никад није прежаљен и заборављен. Неко је изгубио домаћина, оца, главара, неко мудраца или свеца, а сви су изгубили проту просветитеља, сигуран ослонац и поуздање. Ни у старачким годинама није остављао утисак резигнираног човјека и зато је и Бошко у свом послу био непогрешив. Одлазио је на терен у обилазак школа када је снијежна мећава заметала пртину. Никада се није жалио на умор, иако је долазио у кућу кад први сумрак разгони остатке дневне свјетлости, па би било вријеме да се упали фитиљ петролејке. Тад га дјеца загрле, али прећуте своје жеље, које отац никад не заборави испунити. Његова несебичност је била љековита за дјецу, поготово што се никада није пожалио да је уморан када њиховим жељама треба удовољити. Дјеца су заслужила очеву пажњу и љубав. У њима је неугасива жеђ да што боље упознају безгрешног и брижног дједу и милостиву баку. Нису крили да су пожељели бити као они. *Записи* су мијењали однос дјеце према прецима.

3.

Бошко никад није занемарио свог сапатника Јакова, него се трудио да му прочита само одломке из задњег поглавља *Записа* и да га увјери да је протино настојање потхрањивало будност и опрезност, а не страх и панику. Није то било звоњење на велика звона већ упозорење да се парохијани не успавају и не препусте стихији и равнодушности. Прото се није бринуо за себе него за потомство свих парохијана. Оно што је он доживио и преживио хоће да будуће генерације избјегну. То је ојачало Бошкову упорност да не одустаје од читања *Записа*:

„Са закашњењем су неки ратници стизали са фронта. Једни су били уклијештени у гипс, а други у завоје; трећи на штакама избацивали напред своје патрљке. Нису могли журити у загрљај својим најмилијим. Многи су стигли на згаришта и стратишта. Дочекала их је празнина и пустош. Очекивали су сусрет са најдражим, а није га било. Жеља их је вукла својима, као жеђ путника у пустињи. Шуцкори су се као миши разбјежали, многи су побјегли са војском нестале царевине. Изузетак је био Медо Бргуља. Он се осмјелио и клекнуо пред свештеника Душана Бобара, молећиво тражећи да му опрости grijех за покушај убиства 1914. године, када га је веза-

ног тјерао са Осмака у власенички затвор. Тада је пијан пуцао у њега, али је промашио. Пошто га је старјешина упозорио да само жива свештеника морају дотјерати у тамницу, Бргуља је мрмљајући једва изустио да би убиство оправдао измишљеном причом о покушају бјекства. Душану су након више од четири године још бубњале те ријечи у ушима. Живо их се сјећао и вратиле су у то вријеме када није молио за живот. Сада се нашао пред њим његов несуђени убица у улози јадника и губитника, у поклеку, тражећи помиловање за вјешање и убијање невиних људи. Увукла се звијер у јагњећу кожу да избјегне казну и да живи јадни живот до друге своје прилике да буде освајачев помагач и кољач. Понизан и биједан, прерушен у ништицу и будућег убицу. Сада пред свештеником клечи, а у њему мржња јечи. Изгубио рат, а није жељу да поново узјаше човјеку за врат и пролије крв. Душан дошао у кафану да попије кафу и прочита новине, а будући убица га подсјећа на зла времена, а Медо их призива да би што прије поново дошла. Свештеник још наивно мисли да је зло прошло, па посвећен човјеку и не мисли на освету. Медо понизно мољака:

– Опрости ми оно у Рашића гају.

– Ти си Медо тада био власт, а ја млад свештеник – рече поп Душан, не надајући се да ће Бргуља зграбити његову руку да је пољуби и принуди га да устане и отме руку од пољупца и застиди се Мединог изосталог стида и мољакања да му опрости покушај убиства. Безобзирно и упоран Мехо је плачним очима приволио Душана да му опрости, под условом да никада никоме тако нешто не учини. Медо се претварао да је доживио олакшање и дао је обећање:

– Алах ме убио ако руку дигао на мраву, а не на човјека – одлијепивши се од свештеника као крпељ од тијела. Какав је биједан у невољи, а горопадан и силан у

зловољи. Гмиже и пуже као покорник, а никада искрени покајник. Руку би љубио ономе којег би слатко убио. Послије тога Мехо се негдје изгубио. Можда је бјежао од заосталих питања о броју жртава које је оставио иза себе, или је већ тада знао да је казна за злочин изостала. Добио је име људоломца и доживљаван је као хук надошле муљаве ријеке са воњавом људског леша. Негдје је побјегао прије него што су стигли робијаша из арадске тамнице, осуђени због одбијања да ратују против Руса, који су их и ослободили. Личили су на тифусаре. Стигли су на дан сахране Хафиза и Бечлије и својим присуством и изгледом изазивали чуђење. Чули су опроштајне ријечи које је доктор Максо изговорио: – Одласком ових врлих људи на вјечни починак изгубили смо сигуран ослонац. Њима двојици страх није затварао уста. Цио свој живот посветили су људима. Помагали су невољницима у најризичнијим и најдраматичнијим тренуцима. Хафиз и Бечлија заслужују да их трајно памтимо. Да није таквих људи, какав би живот изгледао? За мржњу нису знали, а љубав су свим људима даривали без обзира које су вјере.

У Бошка, Јакова и неколицину других робијаша сви су гледали као у каква страшила завијена у робијашке дроњке, којима много шта није било јасно шта се десило у њиховој средини за вријеме њихова одсуства у току рата. Недуго иза тога умро је Максо и био први човјек који је сахрањен у православно гробље од почетка до краја рата. Други ћу бити ја.“

Бошко је за тренутак прекинуо читати *Записе*. Напоменуо је да прото није никада нудио лажну наду, ни крио неистину. Стидио би се кад би му заборав био јачи од памћења или кад ријечи не би биле у складу са дјелом. Растужи га и ражалости безосјећајност. Припремајући Јакова за слушање одабраног текста из *Записа*, који

не изазива смијешак на лицу него буди људе из поспаности и ослобађа од увјерења у непорочност, а након кратког предаха, читач је наставио са читањем:

„Једног дана доживио сам што нисам никада очекивао. Пред црквом сам видио ратне инвалиде као просјачке. Остали без ногу или руку, па како да живе кад не могу да привређују, ни зарађују новац. У рату требали, а у миру заборављени и пали у зависност од других који нису разумјели њихове муке. Приморани на прошњу кад нису живјели од ратних заслуга, а принуђени на живот. Помоћ нису добили и натјерани су на милостињу. Гледао сам у обамрле патрљке без помагала, осуђене на просјачки штап. Заборавни нису имали стида, а ја и да сам имао новца не бих га могао дати као милостињу слијепцу и богаљу, али ме њихова невоља пригњечила и натјерала да кажем: – Ране вам крваре, а душа плаче. Оно што сте за слободу дали не може се новцем платити, али се може пажњом и бригом узвратити. За изгубљени дио себе не заслужује се просјачко мјесто ни пред црквом. У рат вас натјерала невоља, а у миру дочекала небрига. Моје обраћање доживјели су као саосјећање са њима, али не и као неко олакшање и побољшање њиховог положаја. Ако нисам могао дати оптимистичку прогнозу, могао сам казати да су занемарени и небризи препуштени. Можда сам им помогао да се надају и дочекају ведрије тренутке живота, мада знам да одговорне за небригу неће забољети глава, нити ће се постидити сопственог немара.“

Бошко је користио мали предах за сапатничково питање које је очекивао:

– Да није протиних *Записа* не бисмо знали ове детаље – рече Јаков.

– Ја ово читање доживљавам као разговор са живим оцем и зато се радујем часовима посвећеним овој

драгоцјеној књизи – тихо рече Бошко са нескривеним задовољством.

– Теби и твојој дјечи испунила се жеља, а мени животна потреба. *Записе* дубоко доживљавам и ништа, баш ништа, не заборављам зато што прото не дозвољава да потомци буду опали лист за вихор. Он је чезнуо за мирним животом, а у њему није никада јењавала потреба да предочи опасност од рата и туђина брата.

– Када су се рађала, дјеца су дочекивана као радост и срећа успињала се нада и доносила умилну благост и њежност. Рађање дјете озари лице, избистри поглед, али остаје брига за њихов живот. Колико је био храбар у свом животу, толико је био забринут за потомство парохијана. Брига је дирљиво осјећање гдје слутња плете разне мисли и зачиње патњу. Имао сам утисак да му се предсказује оно што се догађало и што га је дубоко погађало и то поново долази, а не може да се одгоди.

– Прота се није бринуо за себе него за оне који долазе на свијет да живе. То није брига човјека у поодмаклим годинама, него јака жеља да потомству живот буде љепши и бољи од живота предака. Ваљда живи и у нама та племенита потреба. Ако је није било, прото својом бригом није никог оптеретио, ако није опоменуо. Шта је могао оставити друго него свједочанства, као упозорење и отржењење од привида и заблуда. Други пред крај живота сређују рачуне и утиске, а прото је оставио *Записе* да се потомци огледају и угледају. Вријеме ће показати да ли његове мисли превиђају или погађају шта ће бити. Струјало је у њему предосјећање и нада да ће се онемогућити рђава будућност. Да те, Бошко, здравље служи да одужиш што те отац задужио. Учио си дјецу и одрасле да не мрзе ни оне који не знају да воле. Дјеца нам расту и брзо ће да порасту и у нама ће да букне протина брига зато што смо увијек у Сизифовој позицији. То је